

Met de tijd meegaan

Over tijd en tijdsritmen ten plattelande

Gerrit Wildenbeest

"Time is a device to prevent everything from happening at once" - Joan Robinson

1. Inleiding

Antropologen hebben sinds lang verschillen in tijds-ordening en tijdsperceptie tussen westerse en niet-westerse samenlevingen waargenomen. Soms in impliciete zin - zoals gesymboliseerd door de klassieke monografie waarin "primitieve" samenlevingen ontwikkeling-in-de-tijd wordt ontzegd ("people without history") - maar even vaak in uitvoerige beschouwingen omtrent het "omgaan met de tijd" van de niet-westerse medeburger. Evans-Pritchard's hoofdstuk over tijd in zijn *The Nuer* (1940: pp. 94-139), Paul Bohannan's "Concepts of Time among the Tiv of Nigeria" (1953), Geertz' "Person, Time and Conduct in Bali" (1973: pp. 360-412) en Bourdieu's "The Attitude of the Algerian Peasant toward Time" (1969) zijn wat dit betreft exemplarisch.

Vanuit de op de westers-Europese wereld georiënteerde menswetenschappen hebben met name historici - welhaast *qualitate qua* - zich met "tijd" beziggehouden. Eén der meest invloedrijke publikaties is in dit verband wel het in 1967 verschenen artikel "Time, work-discipline and industrial capitalism" van de Britse historicus E.P. Thompson. Uit dit artikel blijkt, weinig verrassend overigens, dat verschillen in temporele ordening geenszins parallel lopen met de scheiding westers - niet westers. Thompson presenteert in dit artikel op grond van

Sociologisch Tijdschrift, jaargang 14, nummer 4, februari 1988

Engels materiaal een tweedeling die welhaast klassiek is geworden. Onder invloed van het industriële kapitalisme wordt in de achttiende eeuw de basis gelegd voor een snel terrein winnende tijdsordening in de vorm van een aanvankelijk opgelegd, later geïnternaliseerd, *time-oriented* tijdsregime. De belangrijkste kenmerken ervan zijn een strakke scheiding tussen werk en *leisure* als gevolg van disciplinerend van de arbeid, commodificering van tijd ("tijd is geld") en een perceptie van tijd als een abstracte, kwantificeerbare en lineaire grootte, gesymboliseerd door de introductie van horloge- en kloktijd. De verdwijnende antipode is het *task-oriented* tijdsregime. Dit wordt gekarakteriseerd door een door de natuur gedomineerd cyclisch arbeidsritme, waarbij de arbeid zich aandient in de vorm van afgeronde taken, verwevenheid van arbeid met de rest van het "leven" en een verspillende houding ten aanzien van tijd: tijd is geen geld, het leven oscilleert tussen perioden van hard werken en nietsdoen.

Voor de empirische onderbouwing van dit tijdsregime gaat Thompson vooral te biecht bij geschriften over "primitieve" volkeren. Voorzover hij de *task-orientation* in het achttiende-eeuwse Engeland probeert te betrappen, geschiedt dat aan de hand van de landarbeider, de ambachtsman en de arbeider in de huisindustrie - lieden op de drempel van een industrieel bestaan. Merkwaardig genoeg komt de boerenbevolking, als draagster *par excellence* van het *task-oriented* tijdsregime, slechts summier aan de orde, terwijl Thompson toch betoogt dat de taak-georiënteerde tijdsordening "has by no means lost all relevance in rural parts of Britain today" (1967: p. 60).

In dit opstel staat een nog tot circa 1900 onder de West-Twentse boerenbevolking dominant tijdsregime centraal, dat belangrijke overeenkomsten vertoont met Thompson's *task-oriented* tijdsregime. Aan de hand van een zestal onderling verbonden thema's worden de contouren van dit tijdsregime geschetst. Vervolgens geef ik enige condities aan onder welke dit ooit algemene tijdsregime in de twintigste eeuw atrofieerde. Tenslotte poog ik de waardering van het pre-industriële, *task-oriented*

tijdsregime als humaner en meer naar de menselijke maat gesneden (vgl. Thomas 1964: p. 56; Thompson 1967: p. 60) te vertalen naar de Twentse situatie. Daarbij wordt aangesloten bij een onder (agraris) sociologen en economen gevoerde discussie omtrent de gebondenheid dan wel de "vrijheid" van de hedendaagse boer.

2. Een ruraal tijdsregime: contouren en karakteristieken

In natuurwetenschappelijke en filosofische benaderingen is tijd nogal eens begrepen als een objectieve buiten de mensen staande grootheid, dan wel als een *a-priori* categorie van het menselijk denken. Dergelijke opvattingen zijn uiteraard nauwelijks verhelderend waar het gaat om interpretaties van verschillen of veranderingen in tijdsordeningen en -percepties. Vruchtbaarder is tijd te beschouwen als een sociale constructie zoals onder andere Hall (1984) en Elias voorstellen. Tijd kan dan worden beschouwd als het vermogen van mensen om verschillende gebeurtenissen te verbinden ten behoeve van het coördineren en integreren van diverse activiteiten (Elias 1985). Daarbij is één continuum van opeenvolgende gebeurtenissen c.q. veranderingen meetinstrument - referentiekader - voor andere. Dergelijke referentiekaders zijn cultuur- en historisch-specifiek. Zoals Elias omstandig duidelijk maakt is tijd wél bij uitstek een fenomeen waarvan de recursiviteit - "in and through their activities agents reproduce the conditions that make these activities possible" (Giddens 1984: p.2) - mensen kan ontgaan. Tijd wordt aldus gepercipeerd als iets dat buiten hen zelf staat en als het ware dringend activiteiten modelleert. Zonder dat daarmee de sociale bepaaldheid van tijd wordt ontkend, rechtvaardigt dit het spreken over *tijdsregimes*, zoals hier voor de West-Twentse samenleving is gedaan.

De huidige samenleving kent als tijdsbepalend referentiekader een abstract telsysteem, dat via uurwerken leidt tot een formeel-chronologische indeling. In de agrarische West-Twentse (1) samenleving rond de eeuwwisseling was een ander refe-

rentiekader dominant, gesymboliseerd door de agrarisch-religieuze feestkalender. Deze kalender fixeerte de cruciale momenten van het agrarische en het religieus-culturele jaar via een aantal vaste data die als het ware de ritmesectie vormden van de toenmalige boerengemeenschap.

- *St. Jan en St. Jacob: de tijd als kwaliteit*

Méer dan dat zij een exacte tijdsbepaler vormde, wees de agrarisch-religieuze feestkalender vooral de kwaliteit van de tijd aan. De kalender gaf niet zozeer aan "what time it is, but what kind of time it is" (Geertz 1973). Of, in de woorden van Mendras, de "code of the time's qualities" (Mendras 1970: p. 55). Feesten en ceremoniën, onlosmakelijk verbonden met breekpunten in de agrarische cyclus, interumperden de tijdstroom, codeerden de tijd en gaven het jaar - hier niet op te vatten als een "hoeveelheid tijd" van 12 maanden, 52 weken of 365 dagen, maar als een tijdstroom met een begin en een einde, gemarkeerd door de gesloten cycli der seizoenen - zijn specifieke cadans (2). Kwantitatieve tijdsnoties in de vorm van kloktijden, maanden of weken van gelijke lengte waren in de eind-negentiende-eeuwse West-Twentse boerensamenleving uiteraard niet onbekend. Doch zij werden overheerst door of ingepast in een kwalitatieve tijdsnotie.

Dit kan geïllustreerd worden aan de hand van de specifieke betekenissen die aan kwantitatieve tijdsnoties worden toegekend. Zo sprak men in de regio rond Markelo, Lochem en Laren over "mei" in de zin van een periode die zich uitstreckte minstens tot St. Jan (21 juni); ver voorbij de meimaand in strikte zin. Aldus kon men spreken over "zes weken in mei" die als geheel ook wel werd aangeduid als de *meitied*. ("Zes weken" was meer in het algemeen een courante tijdsbepaling, evenals "8 dagen" en "14 dagen". Zij stoelden op kortdurende agrarische cycli (3).)

"Mei" had bijna een mythische betekenis, verbonden als de naam was met groei en vruchtbaarheid, zoals blijkt uit de zegswijze "de rogge is in de aren

gekomen als in de oude mei", waarin gezinspeeld wordt op een ver en volmaakt "pays de cocagne". Kwantitatieve noties van tijd in de zin van vaststaande data kregen in het boerenspraakgebruik gemakkelijk een kwalitatieve toets. Dat klinkt door in de uitspraak "'n Vroggen en 'n laten Sunte Jaopik", waarbij Sint Jacob (25 juli) dan niet zozeer stond voor 25 juli alswel de rijping van de rogge aangaf.

Een zegswijze als "in de meitied" releveert dat aan bepaalde tijdsperiodes unieke, niet-inwisselbare kwaliteiten werden toegedicht. En er waren vele "tijden", waarvan de oude gewoonte om maandnamen te vernoemen naar typerende werkzaamheden of seizoenskenmerken slechts een flauwe afspiegeling is. In de regio rond Markelo en Lochem noemde men de tijdspanne tussen 10-15 mei de *bonenpottens-tied*. De week voor Pinksteren heette de *schoonmaaktied*. Er was een *heujtied* (omstreeks juli), men kende de *hongermaond* (tijd voor St. Jacob, als de oude aardappels op waren en de nieuwe nog niet "aan de maat") en de *proementied* (om en nabij de Larense kermis, in september).

De kwalitatieve notie van tijd werd zeker ook geschraagd door de relatieve tijdsgebondenheid van *dramatic events* als huwelijken. "Mei" was de karakteristieke huwelijksperiode in Markelo en omgeving. Een stereotype dialoog in het oude Markelo was dan ook: *Wanneer goj' trouwen? Te Mei!* De relatie met een andere belangrijke gebeurtenis in het boerenleven, het betrekken van een nieuwe boerderij rond St. Peter in februari, blijkt uit de spreuk: "Wie met Sunte Peter een pachthoeve aanvaardt, trouwt in mei". Demografische gegevens verzameld over de gemeente Markelo bevestigen een seizoensgebonden huwelijkspatroon. In de maanden april, mei en juni vond, tussen 1820 en 1900, 41,31% van alle Markelose huwelijken plaats met mei als uitschieter: 20%. Van 1915 tot 1960 was dit respectievelijk 38,66 en 22% (4).

Rites de passage als kermissen en "heiligen"-dagen markeerden de afwisseling in soorten tijd en bepaalden daarmee de ritmiek. Inherent daaraan was hun fungeren als collectieve en individuele

oriënteringsmiddelen: "verleden week, de dag na de Holtense kermis". Voor de belangrijker Lochemse kermis gold dat men in de omtrek rekende "zoveel weken vóór of na de Lochemse kermis". Vroeg men een boer naar het tijdstip van de eerste nieuwe-aardappelooft, dan kon men als antwoord verwachten "8 of 14 dagen vóór St. Jaopik" in plaats van een exacte datum. In Eibergen echter rekende men naar de "Ammeloesche ommegang", een processie in een naburig duits dorpje.

Het belang van de kalenderfeesten en de traditionele heiligendagen als tijdsbepalers komt ook tot uiting in de jaarlijkse arbeidscyclus.

- Het jaar rond: arbeidsritmen en kermissen

De Lochemse meimarkt - eerste woensdag in mei - markeerde voor boeren in de verre omtrek het definitieve einde van de betrekkelijk kalme periode die begin november was ingezet. Prompt na de Lochemse meimarkt hielden de boeren weer "mèddag": een middagslaap, waarbij men ontkleed te bed ging tussen half-een en half-drie. De lengende werkdagen vereisten dit. Het arbeidstempo versnelde opnieuw met St. Jan (24 juni). Het was dan gedaan met het gezellig buitenzitten van het boerengezin na gedane arbeid.

St. Jacob (25 juli) was een volgende cruciale datum, die het begin van de rogge-oogst aangaf en daarmee de drukste tijd van het jaar inluidde. Meteen daarop volgde St. Laurens - de elfde augustus - die sinds onheugelijke tijden verbonden was met de Hengelose St. Laurens- of knollenmarkt. Vóór een bezoek aan die markt moesten de stoppelknollen echter gezaaid zijn, zoals verwoord in de zegswijze "wie knollekes wil etten mot St. Laurens neet vergetten".

Als op bevel begon het aardappelrooien na de Larense kermis (de eerste zondag in september) om te duren tot de Markelose en Lochemse kermis (half oktober). Tevens begonnen boeren in deze periode alweer de eerste rogge te dorsen. Ooit waren de septemberkermissen de gongslag voor de boekweit-

oogst, terwijl met de kermissen het weiden-aan-de-ketting van koeien ("turen op het etgroen") een aanvang nam. Overigens kortten de werkdagen alweer, gesymboliseerd door het verdwijnen van de middagslaap nã de Larense kermis.

Met St. Michaël - 29 september en dag van de regionale paardenmarkt te Hengelo - begon de boerenstand eensgezind rogge te zaaien. De ongeschreven wet luidde dat de vroege rogge vóór de Lochemse kermis onder de grond hoorde te zijn. Daar de aardappeloogst dan achter de rug was, betekende de Lochemse kermis het einde van de "grote" werkzaamheden. De werkdagen kortten definitief. Allerheiligen (1 november) luidde de winterrust van de Twentse landman in. Slechts kleine karweitjes vroegen, naast het dagelijkse voeren en melken, nog de aandacht. Verder wachtte de slacht nog, evenals het rapen van overgebleven aardappels achter de ploeg, het zetten van *pottknollen* voor knolzaad en het loofharken voor de aardappelkuil waarvoor St. Andreas (30 november) het sein gaf.

In het nieuwe jaar, voorbij de reeks hele en halve feestdagen als St. Maarten, St. Nicolaas, Kerstmis, *Nijjaor* of *St. Steffen* (Sint Stephanus), volgde *Sunte Peter* (21 februari) als eerste belangrijke markering in het boerenleven. De spreuk "Sint Peter maakt de brug of breekt ze" betrof zowel het weer als één der belangrijkste momenten in het boerenleven: de al dan niet gedwongen verandering van bedrijf die op deze dag zijn beslag kon krijgen.

De Deventer vrijdagmarkt - eind april, begin mei - voltooide de prelude voor een nieuwe agrarische cyclus. Drie dagen vóór de eerste mei mochten de meiden en knechten uit hun oude dienst vertrekken en drie dagen in mei bij hun nieuwe boer aankomen. Het gespaarde geld werd in de tussenliggende periode verteerd op de vrijdagmarkt. Onderwijl zaaiden de boeren na *meiaovond* hun koolzaad, deden op de eerste mei hun koeien naar buiten en verheugden zich op de komende *broedlachten*.

- De dag rond: maaltijd- en rustpatronen

Het trage ritme der seizoenen, gemarkeerd door kalenderfeesten en heiligendagen, zette eveneens de toon voor kleinere cycli als de werkdag. Voor Markelo en omgeving is dit goed te volgen aan de hand van het maaltijden- en rustpatroon. Het basispatroon zag er zo uit. Om ongeveer zes uur werd er opgestaan, gemolken en gevoerd. Om acht uur volgde dan het ontbijt, om 12.30 uur de warme maaltijd en om 18.00 uur een broodmaaltijd, met 's ochtens, 's middags en 's avonds koffiepauzes, waarbij de boer en eventueel werkvolk meestal naar huis kwamen. In de wintermaanden werd tegen negen uur 's avonds de dag besloten met een gezamenlijke papmaaltijd vlak voor het slapen gaan.

De eerste variatie op dit basisschema is reeds genoemd: de siësta (het *mèddag hollen*) vanaf begin mei, wanneer de meimarkten daar waren. Tegelijkertijd verdween het papeten, maar tot St. Jan zat het boerenvolk nog wel op mooie zomeravonden "op de bank voor het huis" om te *kuiëren* met pas-santen uit de buurt. Na St. Jan was dit voorbij, de zware hooitijd en de daaropvolgende roggeoogst dienden zich aan. De werkdagen lengden navenant. Om drie uur, half vier stonden de boeren op om gras te maaien, dat dauwvochtig moest zijn voor een soepele werkwijze. Het ontbijt ving in deze tijd een half uur eerder aan (half acht), de koffie werd nu veelal op het land gebracht, en naast de middagslaap deed een vierde maaltijd zijn intrede: de vespermaaltijd of "vier-uur".

Het versnelde dagritme duurde tot de Larense kermis, begin september. Daarna kenterde het iets, hetgeen tot uiting kwam in een latere tijd van opstaan - vijf uur nog altijd -; het prompte verdwijnen van de middagslaap, terwijl de pappot des avonds even prompt weer op het dagmenu verscheen. Een nieuwe versoepeling volgde na de aardappeloogst, welk karwei zoals aangegeven met de Lochemse en Markelose kermis moest zijn geklaard. Het ontwaken verschoof weer wat en het *vesperen* behoorde weer tot het verleden. Het stille winterseizoen verordonneerde ook een laatste kentering van het dagritme, waarin men winteravonden beurtelings

vulde met karweitjes en sociaal verkeer.

- *Bieren en malen: het taakkarakter van boerenarbeid*

Binnen de grove kalenderritmiek en de fijnere dagcycli gaf het taak-karakter van veel boerenwerk de rurale West-Twentse tijdsordening haar uiteindelijke inkleuring. Een algemeen kenmerk van archetypische agrarische werkzaamheden - daarin was het West-Twentse boerenwerk geenszins uniek - is dat ze zich aandienen in de vorm van coherente, "natuurlijke" taken, wier tijdstip van afhandeling ("wat" en "wanneer") min of meer dwingend wordt gedictieerd door seizoens- en biologische ritmes.

Als klassieke tegenhanger kan de fabrieksarbeid gelden, waar taken uiteen zijn gerafeld in "stukken" van gelijke orde, te meten in constante eenheden als uren of minuten en gevat binnen gefixeerde tijdsschema's. Hier bepaalt de tijd het werk, in tegenstelling tot het vroegere platteland waar de te verrichten taak de "tijd" determineerde - in variatie met de voortgang van het werk, de lichamelijke toestand van de werker of de weersomstandigheden. In dit verband dient het zo vaak genoemde onregelmatige karakter van boerenarbeid worden gezien. Veel taken hadden weliswaar - er eenmaal aan begonnen - een dwingend karakter; evenzeer konden ze juist door hun taakkarakter worden verschoven binnen de seizoensmarkeringen of worden gecompriemd door harder te werken. In die zin was de boer "master of his time" (Mendras 1970: p. 62). De karakterisering van het boerenbestaan als variërende tussen "bouts of intense effort and idleness" (Smith 1980: p. 105) valt hier in reliëf, evenals de voor de agrarische (pre-industriële) levenswijze kenmerkende vermenging van arbeid en *leisure*. Een arbeidstaak kon tot grote inspanning dwingen, doch tussen de taken waren relatief onbepaalde tijdsruimten aanwezig. Die konden, al naar gelang hun inbedding, worden aangewend voor karweitjes, rusten, keuvelen met passanten, dan wel worden doorgebracht in "idleness" (5). In Markelo waren met name de collectieve, door de *naoberschap* uitgevoerde taken vaak ingebed

in meer gestructureerde recreatieve tijdspasserin-
gen: de *bieren* of *malen*, waartoe men ook de tal-
rijke oogstfeesten rekenen kan. Opvallend is de
structurele overeenkomst tussen de jaar-, dag- en
taakritmes. De seizoenen verhielden zich tot de
seizoens-rites-de-passage als de dagen tot de
maaltijden en de taken tot de malen.

Veel onderzoekers constateerden met Thompson voor
agrarische gemeenschappen een geringe economische
waardering van "tijd". Moderniseringssociologen
hebben deze attitude niet zelden als een ernstige
handicap voor "ontwikkeling" gedesavoueed en dat
niet alleen in de "derde wereld". Zo kapittelt
De Vries Reilingh vanuit dit idee het geringe
economische tijdsbesef der Markelose boeren in
de jaren dertig en veertig (1949: pp. 69, 98).
Verklaringen hiervoor worden meestal gezocht in
"mentaliteit", verborgen werkloosheid of de
"image of limited good" (Foster 1965). Het ligt
voor de hand hier evenzeer een verband te zien
met de taakstructuur van veel boerenwerk en de
daaruit voortvloeiende tijdsconceptie. Zoals op
ander niveau kalender en seizoenen, gaf de taak
de tijd zijn specifieke karakter. Tijd kon daar-
van niet los worden gezien als een abstracte
hoeveelheid "verkoopbare" tijd, die men anders,
produktiever zou kunnen besteden. Eens te meer
gold dat "time cannot be dissociated from the
experience of activity" (Bourdieu 1963: p. 60).
Daaraan valt toe te voegen dat de taakstructuur
van agrarische werkzaamheden de tijdsruimten tus-
sen taken een specifiek cachet gaf. Zoals de
reiziger wachttijd voor een bus "gedwongen" is
op een bepaalde wijze in te vullen, zo begrenste
de ritmiek der taken de invulling van "over-
schietsende" tijd. Soms voerde men de taken daarom
ook uit in een trager tempo dan mogelijk. Boven-
staande verklaart bijvoorbeeld mede waarom Mar-
kelose boeren rustig in na- en voorjaar hun paarden
tijdens het ploegen een uur stilzetten om met de
belendende ploeger te praten, doch die tijd niet
aanwendden voor produktiever werk - binnen of
buiten het bedrijf.

- "Statische" boeren: de tijd als cyclus

De kwalitatieve notie van tijd berustte vooral op het fenomeen van de herhaling. De "soorten" tijd - of het nu jaar-, dag- of taakritmes betrof - volgden elkaar op in een voortdurende cyclus. De jaarlijks wederkerende agrarische produktiecycli waren hiervan het meest pregnante voorbeeld. Het bevreemdt niet dat hierop het zo vaak genoemde cyclische tijdsidee van agrarische gemeenschappen stoelde, dat meestal tegenover het moderne westerse lineaire tijdsidee wordt gesteld. Voor de typische boerengemeenschap Markelo kan tevens gewezen worden op de *domestic cycle* in de vorm van de opeenvolging van generaties in eindeloos weerkerende patronen. Dit werd geconcretiseerd door het bijeenwonen van drie generaties en gesymboliseerd door minstens twee praktijken: de gewoonte kinderen te vernoemen naar de grootouders en de traditie de derde generatie te laten opvoeden door de eerste (vgl. ook De Vries Reilingh 1949: p. 75).

De cyclische tijdsopvatting is door moderniserings-sociologen eveneens beschouwd als een belemmering voor "ontwikkeling" (vgl. Bailey 1971: pp. 315 e.v.). Een lineaire tijdsopvatting maakt "historisch" besef mogelijk, waarin over verleden, heden en toekomst kan worden gedacht als discontinue categorieën. De idee dat de toekomst anders kan zijn dan het heden maakt in principe rationele actie mogelijk om de toekomst in eigen hand te nemen. Uiteraard maakte ook de cyclisch denkende *peasant* plannen. Maar hij alloceerde middelen en hulpbronnen op grond van de assumptie dat het komende jaar en de daarop volgende jaren, met kleine variaties, dezelfde zouden zijn. Zijn planningskader was de "round of time" (Bailey 1971: p. 315): over zoveel seizoenen moet het paard worden vervangen; om in augustus te kunnen oogsten, moet de rogge gezaaid zijn in oktober. In de uitspraak "ik dee toch mangs zo as mien vader" van een oude-
re Markelose boer over een tijd toen er toch al grote veranderingen hadden plaatsgevonden geven iets van deze tijdsperceptie weer, evenals de klaagzangen van De Vries Reilingh over de "statische" Markelose boeren (1949: p. 69) (6).

- Dankdag en knollenmarkt: tijd als culturele code

Natuurlijke ritmes vormden de harts slag van de West-Twentse rurale tijdsordening. Maar deze ordening was desalniettemin evenzeer "cultuur", deel als ze uitmaakte van de menselijke belevingswereld waarbinnen natuurlijke ritmen werden geïnterpreteerd en omgewerkt tot een normstellende op gezette tijden door feesten en rituelen gesanctioneerde culturele code. Een code die soepel genoeg was om klimatologische variaties op te vangen, doch de individuele overtreder belaadde met de hoon van de gemeenschap. H.W. Heuvel (1927: p. 406) geeft daar een aardig voorbeeld van. Het was de gewoonte de laatste mand gerooide aardappelen uit te luiden met geschreeuw zodat iedereen in de *noaberschap* ervan wist. Degene die het eerst de aardappelen uit de grond had - sluitingsdatum: Lochemse kermis - kon rekenen op collectieve waardering. De hekkensluis echter viel onverholen misprijzen ten deel:

"Dollekamps hebt vast de aerpels uut den grond: ze hebt zoo geschreeuwd van aovond. A'j zoo late bunt, zo'k mi'j maor stille holden".

Ouders socialiseerden kinderen in de codes door overtreding ervan te sanctioneren:

"Vader zei altijd: als je de knollen er niet in hebt mag je niet mee naar de knollenmarkt. Dus wij altijd als een gek werken om de knollen er voor 21 augustus in te krijgen. Het aardappel rooien duurde 14 dagen... met de riek. Moesten de aardappelen er voor de Markelose kermis uit hebben, anders mocht je ook niet naar de kermis" (Markelose boer, 75 jaar).

Wat voor seizoenswerkzaamheden gold, gold ook voor dagcycli. De tijd van opstaan was gebonden aan collectieve normen, waarbij laat opstaan gold als teken van slecht boeren.

Soortgelijke opmerkingen zijn te maken over de "tijden" van communaal vermaak. Kermissen en kalenderfeesten als de "overijsselsche dankdag voor het gewas" maakten niet alleen deel uit van de ritme-sectie der toenmalige boerensamenleving; het waren eveneens collectief *voorgescreven*

tijden van vermaak. Voor deze soort "tijd" is een moderne term als "vrije tijd" een onvoldoende karakterisering. Meimarkten, kermissen, oogstfeesten, waren vaststaande gemeenschappelijke vermaaksgebeurtenissen, welke eerder de ruimte aanbrachten voor de "vrije tijd" dan omgekeerd. Vrije keuze was er veel minder dan bij veel tegenwoordige vrijetijds-besteding: het hoorde niet zich eraan te onttrekken. Zelfs het meer individuele uitgaansleven bewoog zich over gebaande paden en vond plaats op voorgeschreven tijden: één keer in de 14 dagen en wel op zondagavond toog de Markelose jeugd *en masse* naar één danszaal in de omgeving, waar men de jeugd uit naburige plaatsen trof.

3. Van een collectief naar een individueel tijdsregime

Tussen de Markelose boeren van rond de eeuwwisseling en hun hedendaagse companen ligt een wereld van verschil. Begrippen als schaalvergroting, commercialisering, mechanisatie of verstedelijking drukken dit verschil slechts gebrekkig uit. De vraag is dan ook niet zozeer of het oude rurale tijdsregime veranderde in de richting van een modern, *time-oriented* tijdsregime à la Thompson, wél onder welke condities dat is gebeurd.

De algemene aanwezigheid van klok en horloge was zeker geen teken van een doordringend modern tijdsbesef (7). Lange tijd fungeerden klokken meer als decorum voor de pronkkamer dan als tijdsbepalers. Voor de oude vestzakhorloges gold hetzelfde: zij dienden als sieraden waarmee men zich tooide om ter kerke of bruiloft te gaan. Als de kloktijd al indruk maakte dan was dat veel meer via het gelui der kerkklokken dat begrafenissen, bruiloft en brand tot in de verre omtrek ruchtbaar maakte. Soms ook symboliseerden de klokkeslagen al aan invloed winnende stedelijke tijdschema's. De Deventer vrijdagmarkt werd ingeluid door de klokkeslagen van het aanpalende Bathmen, die voor boeren in de verre omtrek het sein waren zich ter markte te begeven. Begrafenissen en bruiloften hield men dan ook zelden op vrijdag.

"Exacte" tijdsbepalers als klok en horloge werden pas werkelijk van belang toen de integratie van het boerengezin in wijdere samenlevingsverbanden, begeleid door commercialisering en mechanisering van het boerenbedrijf, conformering aan een moderne exacte tijdsordening noodzakelijk maakte.

Een voorbeeld van het eerste is de tijdsdisciplineren die met de introductie van het schoolonderwijs gepaard ging. Reeds in 1653 besloten de Gedeputeerde Staten van Overijssel dat de schoolmeesters ten plattelande ook in de zomer les zouden gaan geven. Dit mondde zelfs uit in een "school ordre voor het platte-land" (1666). Maar hoewel de schoolmeesters volgens dit reglement gehouden waren les te geven "des Somers soo wel als des Winters, al hadde hy maer drie Discipulen... ende die gesette schooltijt en uyren selfs vlytigh waernemen", behielden inheemse tijdritmen nog lang hun invloed. De hogere klassen van de lagere school raakten vanaf juni dunbevolkt. Daghuurderskinderen gingen met hun negende of tiende jaar reeds bij een boer dienen als koejongen of kleine meid, terwijl boerenkinderen de hele zomer werden ingezet voor allerhande karweitjes (8). Volgens Heuvel kwamen deze kinderen pas "tegen november terug voor enige maanden school" (Heuvel 1927: p. 280). De leerplicht veranderde dit drastisch. Vaste schooltijden deden hun intrede, gesymboliseerd door bel en speelkwartier. Voortaan intervenueerden exacte schooltijden met de aloude door kalenderen seizoensritmiek bepaalde dagindeling van het boerengezin, terwijl de jongste generatie op school de "waarde" van de tijd kreeg bijgebracht.

Een aspect van de commercialisering van de landbouw was de verzakelijking van de arbeidsverhoudingen op het boerenbedrijf. Naast meewerkende gezinsleden hadden veel West-Twentse boeren een knecht en een meid, soms aangevuld met een leerling-knecht, een "koejongen" en een daghuurder. De arbeidsrelaties waren van agrarisch-ambachtelijke snit: het personeel had volledige kost en inwoning en werd op gelijke voet met "ons volk" behandeld. Daartegenover stond een zeer karige geldelijke beloning.

De lage beloning en de integratie in het boeren-gezin hadden als keerzijde een geringe calculatieve tijdsnotie ("tijd is geld") van de kant van de boer. De geleverde arbeidsprestatie werd nauwelijks gemeten in uren of dagdelen. Het personeel werkte mee op de dag- en seizoensritmen met als enige onderbreking de 14-daagse *gaodag* en de eerste mei als begin van een nieuwe - of einde van een oude jaarronde. Naarmate echter de hogere lonen der textielcentra in Markelo doordrongen, steeg het contante deel van het loon. Gevolg hiervan was dat de boer-werkgever zijn inwonende personeel meer en meer beschouwde als leverancier van arbeidstijd die zo produktief mogelijk moest worden benut: een calculatieve tijdsnotie deed zijn intrede. Nog vaker werd inwonend dienstvolk vervangen door *daghuurders*. Deze werden geheel in contanten betaald, waarbij lineaire arbeidstijd als maat gold: uren of dagdelen.

Op langere termijn gezien leidden de hogere lonen tot een toenemende mechanisatie. Afgezien van de kwalitatieve veranderingen in boerenwerk die dit met zich meebracht, bevorderde de dure aanschaf van machines eveneens een calculatieve tijdsnotie. Mechanisatie via loonwerk - dat in Markelo het eerst gestalte kreeg via de rondtrekkende dorsmachines - had eenzelfde effect: de prijzen die de loonwerkers vroegen dwongen wel tot een meer calculatieve tijdsopvatting (9).

Een ander aspect van de agrarische commercialisering was de introductie van nieuwe teelten en de verdwijning van oude, met per saldo een mindere natuurafhankelijkheid. Tegelijkertijd betekende dit een penetratie van een nieuw tijdsbesef. Een voorbeeld is de pluimveehouderij. Eeuwenlang volgde de legtijd der kippen de seizoensritmiek: met het korten der dagen stakte de leg om eerst in het voorjaar weer te beginnen. Met de introductie van eerst gas en later electra was het gedaan met deze natuurafhankelijkheid. Klokken regelden de lichtperiode; de kippen legden nu de winter door. Een glimp van de grote doorbraak die dit moet hebben betekend proeft men in de correspondentie van een Markelose boer:

"Wanneer men (...) 's avonds door de verschillende buurtschappen fietst, waant men zich midden in een groot dorp vanwege de vele kippenhokken die hun helder licht uitstralen".

Bovenstaand voorbeeld is met vele aan te vullen. Roggeakkers werden steeds meer vervangen door weiland, waardoor een klassieke kalenderdatum als St. Jacob aan belang inboette; kunstmest, kuilmethoden en drainage maakten juli steeds minder "hooimaand".

Bovendien was er steeds minder sprake van een collectieve bedrijfsstijl. Specialisatie op bedrijfsniveau - de genoemde pluimveehouderij was een der eerste agrarische specialisaties in Markelo - leidde tot differentiatie binnen de boerenstand. Ook raakten buurtschappen bevolkt met "burgers". Lokaal voorgeschreven "tijden" van werkzaamheden maar ook van vermaak verloren hun morele voor iedereen geldende lading (10). Veel *rites de passage*, soms gevierd met feesten en gekend als heiligendagen, verdwenen - de een wat eerder, de ander wat later - binnen een tijdsbestek van nauwelijks een generatie. Andere, zoals de grotere kermissen, verwerden tot puur burgerlijke aangelegenheden.

Dagritmes verloren eveneens veel van hun lokale, collectieve cadans. In plaats daarvan werden externe invloeden belangrijker, zoals gesymboliseerd door het Hilversumse weerpraatje om één uur dat in veel boerengezinnen het scharnier van de dag is, waar men vroeger collectief de luiken sloot voor het *mèddag hollen*.

Een derde facet betreft de economische variant van de eerder genoemde integratie in grotere samenlevingsverbanden: de incorporatie van het boerenbedrijf in een overkoepelend technisch-institutioneel netwerk (Benvenuti en Mommaas 1985): coöperaties, voorlichtingsdiensten, boekhoudbureaus, banken. De invloeden die van deze externe instituties op het plattelands regime uitgingen zijn velerlei. Ik wil mij hier beperken tot één voorbeeld, waaruit tevens een sprankje verzet blijkt tegen het extern opgelegd tijdsregime.

In Markelo ontstond in oktober 1951 enige beroering onder de plaatselijke boerenstand. Reden was een voorstel uit de bestuurskamer van de plaatselijke coöperatieve zuivel-fabriek om de melk in plaats van 's morgens voortaan ook 's avonds op te halen. Teneinde de pas geopende nieuwe kaasfabriek rendabel te maken, moest de produktie worden gestroomlijnd. Door de melk ook 's avonds op te halen, kon men reeds de volgende ochtend om 5 uur met kaasmaken beginnen. De boerenleden staken echter een stokje voor dit plan. Hun weerstand richtte zich vooral tegen de dwang om voortaan 's avonds op een vaste tijd te moeten melken; een tijd die bovendien aanzienlijk vroeger moest zijn dan te doen gebruikelijk. Op een ledenvergadering culmineerde het verzet tegen een strakker tijdsregime dan ook in een duidelijk nee tegen het voorstel: 140 van de 225 aanwezigen bleken er tegen.

Het voorstel is een illustratie van een, in eerste instantie mislukte, poging van een externe institutie om de relatieve vrijheid van de boeren om hun taken naar gelieven aan te te vangen in te perken. Terugkijkend is het een even ironisch als veelzeggend voorval. Immers, ondertussen gebeurt het melkophalen allang niet meer dagelijks en maakt het melktank-systeem in principe flexibele melktijden mogelijk. Toch hebben de meeste Markelose boeren ook 's avonds een vaste melktijd. Directe externe dwang is daar allang niet meer voor nodig. Zij is vervangen door de zelfdwang van een rationalistisch-calculatieve levenshouding, waarin rentabiliteits-overwegingen prevaleren boven een ontspannen tijds-regime.

Deels gedwongen door marktomstandigheden, deels door een via scholing en voorlichting geïnternaliseerde rationalistische attitude heeft de cyclische tijdsopvatting allengs plaatsgemaakt voor een lineaire tijdsconceptie. De toekomst wordt gezien als essentieel verschillend van het heden, waarop met constante verandering en vernieuwing moet worden geanticipeerd. Constateerde De Vries Reilingh vlak na de oorlog bij "sommige kleine bedrijven" nog een houding van "als ik mij met 3 koeien redden kan, waarom zou ik mij dan met 4 gaan afmartelen" (1949: p. 69); in de daarop volgende jaren waren het juist nogal wat kleine en middenbedrijven die een ongekende expansie vertoonden.

Maatstaf is niet meer of men zich in het heden "kan redden", maar of men zich kan redden in de toekomst. "Ik dee as mien vader" is als motto vervangen door het met Twents understatement gebrachte "met de tied metgaon" dat alweer terrein verliest aan hêt adagium van de moderne Markelose boer: de tijd vóór zijn.

Bovenstaande impressies geven een indruk van enkele cruciale veranderingen in de tijdsperceptie van West-Twentse boeren en van de achtergronden daarvan. Het huidige tijdsregime kent overigens nog altijd een eigen karakter. Hoewel grosso modo de tempi der West-Twentse boeren modern-stedelijke accenten kregen, is er geenszins sprake van een samenvallen. Bezien over een jaar is er bijvoorbeeld - weliswaar afhankelijk van bedrijfstype en minder sterk dan vroeger - nog altijd een grote schommeling in arbeidsinzet en arbeidsintensiteit, die vaak het spiegelbeeld vormen van stedelijke sectoren.

Een structureel verschil met het oude tijdsregime is echter dat dit laatste een collectief lokaal-cultureel gecodeerd karakter droeg. Manifeste uitingen daarvan waren de rituele vieringen van sommige cruciale seizoensmarkeringen. Het huidige tijdsregime is nauwelijks nog een lokaal-collectief regime. Het ontleent veeleer zijn kenmerken aan de specifieke configuratie van arbeid en produktie binnen het gezinsbedrijf en de integratie van het gezinsbedrijf in een wijder produktiekader van internationale markten en externe instituties. Deze verandering verklaart mede waarom, zo zal in onderstaande betoogd worden, de arbeidstijd in de agrarische sector verhoudingsgewijs zo weinig is afgenomen.

4. "Halve zondagen": de menselijke maat van tijdsregimes

"... Nuer are fortunate". Zo waardeert Evans-Pritchard het tijdsregime van de Nuer (1967: p. 103). Thompson (1967) en vooral Thomas (1964) geven het West-Europese pre-industriële tijds-

regime een soortgelijke kwalificatie mee: het zou met alle nuances meer humaan zijn dan het huidige modern-industriële tijdsregime.

Sinds in agrarisch Twente een variant van dit West-Europese pre-industriële tijdsregime is bijgezet in het mausoleum der historie, is de vraag relevant of er in de termen van Thompson en Thomas thans sprake is van een minder "humaan" tijdsregime. Hoewel iets als "humaniteit" zeker vanuit historisch oogpunt uitermate moeilijk definieerbaar is, is het aannemelijk om het verband met tijdsregimes te zien in termen van "vrijheid". Dit begrip staat impliciet centraal in de vergelijkingen tussen "vroeger" en "nu" van Thompson en Thomas. Ook blijkt het, vanuit een andere invalshoek, belangrijk in het leven van de hedendaagse boer. Vraagt men hem naar de aantrekkelijkheden van zijn beroep, dan zal daar in veel gevallen het woord vrijheid in figuren: het "eigen baas" zijn, het kunnen doen en laten wat men wil. De vraag is evenwel relevant of voor de huidige situatie hier geen ideaal wordt beleden dat afwijkt van de harde werkelijkheid. Kortom, wat is de vrijheid van de huidige Markelose boer waard?

Daarvoor dient eerst het begrip "vrijheid" in relatie tot tijdsregimes nader worden ingevuld. Analoog aan Thompson en Thomas wil ik dat doen via de term disciplinering welke bij hen wordt toegespitst op het meer of minder flexibel zijn van de arbeidsindeling. Daarbij wordt flexibiliteit vooral gezien in termen van mogelijkheden tot onderbreking van het werkritme voor ontspanning of andere bezigheden tijdens, tussen of na het werk. Een en ander sluit aan bij onderzoeksbevindingen uit Markelo, die laten zien dat boeren "vrijheid" associëren met een flexibele arbeidsindeling, waaronder nadrukkelijk ook wordt verstaan het (voldoende) vrij kunnen nemen voor uitjes, voor ontspanning, voor het laten vieren van het arbeidstempo. Het al of niet "gebonden" zijn aan het bedrijf, een veelbesproken issue betreffende de agrarische *way of life* (11), houdt eveneens nauw verband met "vrijheid" in de zin van een flexibele arbeidsindeling (12).

Beschouwen we "tijd voor" ontspanning en vermaak als een belangrijk element in bovenstaande omschrijving, dan is de lange-termijn trend opvallend eenduidig. Volgens Thirsk (1964: p. 63) telde het agrarisch werkjaar in de middeleeuwen 44 weken. Met de zondagen erbij betekende dit "nearly a third of the year spent in leisure". Dit komt overeen met de berekening van Heinemeyer (1959: p. 101) dat in de middeleeuwen één op de drie dagen "feestdag" was, waardoor er ongeveer 100 arbeidsvrije dagen per jaar waren. De talrijke kermissen, processies, heiligendagen, jaarmarkten vormden de keerzijde van dit korte werkjaar. Produktieve arbeid was in voortdurende afwisseling verweven met momenten van ontspanning, in een sfeer volgens Thomas gekenmerkt door "joy, competition, craftsmanship, social responsibility" (1964: p. 62).

Voor de Nederlandse samenleving worden deze trends bevestigd. In het algemeen blijkt de modernisering van agrarische tijdsregimes, waarmee de toenemende incorporatie van agrarische milieus in overkoepelende samenlevingsverbanden gepaard ging, te leiden tot een afname van de arbeidsflexibiliteit. Het uit het midden van de vorige eeuw stammende dagboek van de Gelderse zandboer Te Winkel geeft nog de indruk van een uitermate soepel arbeidsregime, waarin arbeid en andere bezigheden even naadloos in elkaar overvloeiden als elkaar afwisselden. Voor de tweede helft van de negentiende eeuw constateert Barentsen echter voor de Brabantse zandgronden een toenemende arbeidsdruk: door "gebrek aan tijd" zouden veel traditionele vermakelijkheden zijn verdwenen. Met name de "rijpere jeugd" werd te zeer door produktie in de ochtenden en avonden in beslag genomen (1935: p. 271) (13). Soortgelijke geluiden verneemt men bij Tiesing (1926: p. 283) waar hij over de toenmalige Drentse boerenstand schrijft dat ze "geleerd (heeft) zich in te spannen, meer werk te doen dan hunne ouders in den eentonigen gang van het vroegere landbouwbedrijf nodig waren te doen".

Voor de oude zeeleigebieden kreeg de tijdsdisciplineren een extra dimensie door het wegvallen van de ooit dominante loonarbeid. In 1948 vraagt H.R. Stark, voorzitter van de Groninger Maatschap-

pij van Landbouw zich af waarom jonge boeren zo weinig deelnemen aan het verenigingswerk van hun standsorganisaties. Het antwoord geeft hij zelf:

"De schaarste aan personeel binden de boer steeds meer aan het bedrijf. (...) De geneigdheid om het territoir van de boerderij te verlaten en daarvoor elders in groter verband dikwijls zeer nuttige arbeid te verrichten, wordt hierdoor zeer geremd (...) De geweldige administratieve rompslomp... die de boer avond aan avond aan zijn bureau kluistert, vormt een tweede rem op de bereidheid tot het deelnemen aan organisatorisch en maatschappelijk werk" (Handelingen van de Groninger Maatschappij van Landbouw 1948: p. 51).

De geografische en historische kloof tussen Stark's opmerking over de aan zijn bureau gekluisterde Groningse boer en de ambivalente mening van een jonge Markelose boer over zijn computer is groter dan de inhoudelijke:

"Het ding bespaart werk en geld, maar brengt ook werk mee. Eerst was de computer alleen maar een technisch hulpmiddel, nu wordt 't hoe langer hoe belangrijker in het management. Je moet het heel precies bijhouden, ik ben vaak 's avonds de computer aan het invoeren. Dat moet dan gebeuren na een werkdag van 6.30 tot 20.30 uur".

Onderstaande citaten, uit gesprekken met bejaarde Markelose boeren leggen op andere wijze getuigenis af van een stringenter wordend tijdsregime:

"Vroeger kwam er nog wel eens een buurman... met het land ploegen, dan kwam de buurman vragen, ik wil je paard wel even hebben... wanneer kun je jouw paard missen... dan dronk je een kopje koffie, en dan sprak je 's avonds even met elkaar. Dat was nog in de tijd dat we tien, twaalf koeien hadden. Toen had je werk ook eerder gedaan" (boer, 54 jaar).

"Nu ook met die ruilverkaveling, je hebt eigenlijk ook geen mensen meer die bij je over de weg heen komen. Komt ook wel, met de trekker dan ga je elkaar voorbij, de paarden vroeger die gingen vanzelf staan" (boer, 74 jaar).

"Vroeger liep je dagelijks bij elkaar naar binnen: even biggen kijken, even de nieuwe koe zien, even het nieuwe paard bekijken. Je had overdag veel meer tijd. Met het ploegen ging je op de ploegstaart zitten, laten we eens eventjes praten. Tegenwoordig is het 'heuj' op de trekker" (boer, 76 jaar).

De toegenomen tijdsdisciplinering uitte zich in Markelo soms op onverwachte wijze. Samenwerking op het gebied van landbouwwerktuigen tussen buren was een Markelose traditie die ook in de moderne tijd leek te overleven: veel boeren schaften zich samen een drijfmesttank of meststrooier aan. De financiële voordelen wogen echter op den duur hoe langer hoe minder op tegen de bressen die de samenwerking sloeg in de alsmaar strakkere tijdsplanning. Bressen die ooit een intrinsiek deel van het boerenwerk uit maakten, doch thans als tijdverspilling werden aangemerkt.

De disciplinering van het tijdsregime impliceerde dat recreatieve *niches* tussen het werk afnamen. Dit gold zowel voor incidentele, spontane collectieve werkonderbrekingen als voor de meer rituele borrel na met de buurt verrichte werkzaamheden. In dit verband is ook van belang dat werkzaamheden die een belangrijk recreatief element in zich droegen, geleidelijk verdwenen: de aan- en verkoop van vee, de meel- en kunstmestaankoop. Juist deze "logistieke" werkzaamheden werden veelal overgenomen door de aan- en toeleverende industrie.

Op zichzelf behoeft disciplinering van de arbeid niet samen te vallen met een algehele disciplinering van de agrarische levenswijze. Immers, men kan zich een proces analoog aan de fabrieksarbeid voorstellen, waar arbeidscontractie in kwalitatieve zin heeft geleid tot otmenging van arbeid met andere levenssferen en daarmee tot de creatie van tijdsruimten die gekenmerkt worden door een relatief grote mate van vrijheid: de "vrije tijd".

Dit proces - contractie en disciplinering van arbeid, grotere vrijheid elders - heeft in de Twentse landbouw echter maar ten dele plaatsgevonden. Zo blijkt dat de verdwijning van recreatieve *niches* tijdens het werk nauwelijks heeft

geleid tot verkorting van de werkdag. In vergelijking met de jaren vijftig begint de werkdag veelal wel iets later, maar de avondbegrenzing is amper opgeschoven. In de zomer, speciaal tijdens de kuil- en de maiscampagne, is de werkdag door de verlichting op machines minstens even lang als vroeger, terwijl geen der geïnterviewde boeren 's avonds voor acht uur, half negen "klaar" was. Op de meest geavanceerde bedrijven wachtte dan nog de controle van computeruitdraaien en de invoering van nieuwe gegevens. Daartegenover staat dat het vakantie houden bij bepaalde categorieën boeren - tweegezinsbedrijven, oudere boeren - een recent en terreinwinnend fenomeen is. Maar de relatief korte vakantieperiode - zelden meer dan tien dagen - vereffent amper de toegenomen *spill-over* van arbeid naar dagen die eertijds krachtens de traditie andere invullingen kenden. Het verdwijnen van vroegere rites-de-passage en *halve zondagen* als biddag en de Overijsselse dankdag is reeds gememoreerd. Wellicht de meest revolutionaire verandering - zij het in de vorm van een "stille revolutie" - is het in het zomer-halfjaar hand over hand toenemende werken op zondag naast het verplichte voeren en melken: de "hele zondag" bestaat in Markelo steeds minder. Ook is het aantal incidentele "halve zondagen" verminderd: visites, familiebezoek vinden thans nauwelijks nog op doordeweekse werkdagen plaats, iets dat voor de oorlog nog usance was.

Het behoeft dan ook niet te bevreemden dat in 1971 51% van de boeren in een aantal Twentse en Sallandse gemeenten meedeelde in dat jaar geen enkele vrije dag te hebben gehad - zelfs geen zondag - terwijl 35% maar één tot vier vrije dagen had gekend (Kloprogge en Van der Linden 1973: p. 21).

In een rapport uit de jaren vijftig over de kleine boeren op de zandgronden constateren de onderzoekers met enige verbazing dat ondanks "mechanisatie, motorisatie en arbeidsrationalisatie" het gemiddelde aantal gewerkte uren per arbeidskracht "nog" 3200-3400 uur per jaar bedroeg (*Rapport Kleine Boerenvraagstuk* 1958). Met alle reserves waarmee dergelijke schattingen moeten worden omgeven, overschrijden 30 jaar later "nog" vele Markelose

boeren naast hun melk- ook dit quotum. Thans zijn het echter vooral de grote, moderne boeren die de meeste arbeidsuren lijken te maken. Hierin weer- spiegelt zich een algemene tendens, zo blijkt uit recente gegevens van het Landbouw Economisch In- stituut (zie Wildenbeest 1987).

Volgens de hier gehanteerde beperkte invulling is er zowel op grond van de criteria die Thompson en Thomas aanleggen als op grond van door boeren zelf geformuleerde criteria in het huidige tijds- gewricht sprake van een minder humaan tijdsregime (14). Dat betekent uiteraard niet dat het leven van de boer minder humaan behoeft te zijn geworden - fysieke verlichting van het werk en de toegenomen absolute materiële welstand bieden bijvoorbeeld een belangrijk tegenwicht. Stress, het gevoel op- gejaagd te worden, en werktijden die steeds meer als exorbitant worden gevoeld lijken echter de te betalen rekening.

5. Slotopmerkingen

Veranderingen in tijdsordeningen voltrekken zich in belangrijke mate buiten beïnvloeding en bewuste waarneming van de individuele betrokkenen. Toch zijn er op individueel niveau keuzemomenten waar- neembaar die - binnen de context van een bepaalde maatschappelijke constellatie - veranderingen in deze of gene richting mede bewerkstelligen. Vanuit dit perspectief kan men zich de vraag stellen waarom boeren in hun bedrijfsvoering klaarlijke- lijk keuzes hebben gemaakt die per saldo een stringenter tijdsregime impliceren. Volgens De Haan (1986) bestaan er globaal twee visies omtrent de ideologische achtergronden die het individuele handelen van boeren sturen. De eerste visie luidt dat het handelen van boeren voornamelijk bepaald wordt door bovenlokale (markt)omstandigheden. Boeren zullen volgens deze stellingname door supra- lokale krachten gedwongen worden tot een steeds gedisciplineerder tijdsregime. In de tweede visie wordt het handelen van boeren veeleer gestuurd door autonome waarden, samenhangende met het boer- zijn: zelfstandigheid, de wens tot intergeneratio- nele continuïteit (vgl. De Haan 1986: p. 69) etc.

Een meer ontspannen tijdsregime wordt bijvoorbeeld graag opgeofferd aan deze doeleinden (15).

De tegenstelling die deze tweedeling suggereert, kan worden opgeheven door er het intermediaire, lokale niveau bij te betrekken. Het oude tijdsregime was, zo is betoogd, een collectief-horizontaal regime. Het droeg het normerende karakter van een lokaal-culturele code. Men *hoorde* niet te werken op de Lochemse kermis, de Overijsselsche dankdag *hoorde* een "halve zondag" te zijn, tijdens het ploegen vereiste de etiquette dat men een praatje maakte met de buurman, op zondag werken was een *schaande*. Thans is er sprake van een individueel-verticaal tijdsregime. Waar ooit de lokale mores mede de regels stelde voor de tijdsbesteding is deze zeggenschap nu verschoven naar de externe instituties en markten enerzijds en het individuele boerenbedrijf anderzijds. Dit geeft de context aan waarbinnen de individuele boer keuzes maakt.

De toegenomen supra-lokale integratie van het boerenbedrijf had twee consequenties. Aan de ene kant wordt er een calculatief-rationalistische bedrijfsvoering voorgeschreven, waarbij de boer dient te handelen als een *maximizing animal*: een naar alsmaar nieuwe mogelijkheden zoekende agrarische ondernemer. Tevens is er, macro-economisch gezien, op lange termijn de *noodzaak* tot expansie. Samenvattend betekent dit dat er via externe bindingen een voortdurende druk is tot disciplineren en rigidisering van tijdsregimes. Omdat het intermediaire niveau - buurt, dorp, de *local community* - is weggefallen, impliceert dit dat de *feitelijke* afweging omtrent de tijdsbesteding zich echter afspeelt op individueel - bedrijfs/gezins - niveau. Zoals bekend is in de agrarische sector het gezin tevens produktie-eenheid. Dit betekent dat één configuratie van sociale relaties verschillende functies vervult, zonder formele scheidingen. Dat geldt ook op personeel niveau. Zo is de boer werknemer en werkgever, producent en consument, ondernemer en arbeider, vader en leermeester. Voor de boerin geldt dezelfde verwevenheid.

Deze drie gegevens - de externe druk, de dif-

fuse functiescheidingen en de geprivatiseerde keuzes - leiden te zamen tot de verdwijning van recreatieve *niches*, en van ooit als onaantastbaar beschouwde "vrije dagen". Zij leiden er ook toe dat de keuze tussen 's avonds nog even kunstmest strooien of televisie kijken nogal eens in het voordeel van de eerste bezigheid uit zal vallen, waar vroeger de sociale controle van de buurt de keuzes mede bepaalden en daardoor de inwisselbaarheid verkleinden. Het was even onbehoorlijk buurtvisites, bruiloften of pannebieren over te slaan, als onwelvoegelijk om na het kalftrekken de borrelfles in de kast te laten.

Daarmee is wellicht de paradox opgelost waarom veel moderne Markelose boeren klagen over het verdwijnen van de *gemuudelijkheid* en het geringe aantal vrije dagen betreuren, doch anderzijds het niet kunnen laten om 's zondagsmorgens "eventjes de trekker d'r uit te halen om het gras te keren".

Noten

Voor commentaar op eerdere versies van dit artikel ben ik dank verschuldigd aan Theo Beckers, Kees Bevaart, Nico Dros en Kitty Verrips.

1. In dit stuk spreek ik beurteling over Markelo en West-Twente. Het meeste hier gepresenteerde materiaal is afkomstig van veldwerk gedaan in de gemeente Markelo (Overijssel, 7000 inwoners, thans 400 boerenbedrijven), doch heeft zeggingskracht voor een grotere regio. Een regionaal perspectief is welhaast onontbeerlijk omdat veel oude seizoensmarkeringen (kermissen e.d.) deel uitmaakten van een regionaal netwerk. Omgekeerd betekent dit ook dat gebruik kon worden gemaakt van bronnen uit omliggende gemeenten wier platteland in economisch en religieus opzicht met dat van Markelo vergelijkbaar is: vrijzinnig-protestants getint met middelgrote gemengde bedrijven. "West-Twente" duidt dan ook meer op een cultureel-economische eenheid dan op een bestuurlijke.
2. Vergelijk ook de cyclus van "les grandes fêtes" die Muchembled (1978: pp. 64-79) schetst voor (middel-eeuws) agrarisch Europa. Overigens werden in Markelo e.o. lang niet alle seizoenen "rites-de-passage" gevierd. Dit gold speciaal voor de vierdagen van katholieke

- heiligen (St. Jan e.d.) die in het protestante West-Twentse hun religieuze betekenis geheel hadden verloren. Slechts St. Maarten, St. Steffen (St. Stephanus) en Palmпасen gingen gepaard met enig al dan niet religieus ritueel. Dat deze dagen zo'n 300 jaar na de Reformatie toch nog als heiligendagen gekend werden, illustreert hun verwevenheid met agrarische cycli. Kermissen, jaaren seizoenmarkten werden daarentegen uitbundig gevierd.
3. Zoals blijkt uit een spreuk over de groei van rogge: "veertien dage blöeien, veertien dage gröeien, veertien dage striepen, veertien dage riepen".
 4. Men kan deze percentages weinig overtuigend vinden, vanuit de stellingname dat het merendeel van de huwelijken buiten de lente plaatsvond. Allereerst gaat het hier echter om alle huwelijken: er zijn aanwijzingen dat de percentages voor agrarische huwelijken hoger lagen. In de tweede plaats is het zinvol onderscheid te maken tussen beleving en praktijk. Bijna zonder uitzondering noemden Markelose bejaarden mij het voorjaar - in het bijzonder mei - als de *trowwtied*. Voor deze herinnering was klaarblijkelijk voldoende dat in mei *relatief* de meeste mensen trouwen (gemiddeld drie keer zoveel als in de maanden buiten de drie genoemde). De kracht van deze herinnering werd wellicht eveneens bevorderd doordat "trouwen in mei" een norm was die slechts indirect verbonden was met een praktijk van vele "gedwongen" huwelijken buiten de "trouwtied" om, als gevolg van de losse seksuele moraal in deze weinig bevindelijke regio. Overigens constateerde R.M. Bell (1979) in de door hem bestudeerde Italiaanse plattelandsdorpen ook vaste tijden voor geboorte en dood. Zo was hoogzomer de tijd van de dood. Vooral kinderen en bejaarden sneefden. De verzamelde sterftecijfers laten voor Markelo geen patroon zien; die der geboorten echter wel, zij het weinig geprononceerd, waarin zich de trouwlust in de *meitied* weerspiegelt: *met mei is der wat of kömp der wat*.
 5. Strengen van deze relaxte momenten deden Markelose boeren spreken van een "slappen tied" die in tegenstelling stond tot een "drokken tied". Mendras (1970: p. 63) nam een soortgelijke tijdswaardering waar bij Franse boeren, waar zij spraken over "strong" en "weak" time.
 6. Ook kan men de cyclische tijdsperceptie indirect afleiden uit de wijze waarop agrarische vernieuwingen in de Markelose gemeenschap werden geïntroduceerd. Dat gebeurde steevast op initiatief van "bekende vreemden": lieden die zich door ontwikkeling en beroep van de

boerenstand onderscheidden, doch wel haar vertrouwen genoten. De voortrekkersrol van notabelen, ook bekend uit andere agrarische gemeenschappen, is veelal toegeschreven aan hun positie als "brokers", aan de verstikkende sociale controle binnen de boerengemeenschap, of aan lokale machtsstrijd. Een en ander verklaart wel waarom juist zij initiatieven nemen. Maar de vraag waarom ze bij boeren aansloegen die uit zichzelf niet tot dergelijke vernieuwingen kwamen, wordt hiermee niet voldoende beantwoord. Een aanvullende verklaring daarvoor moet gezocht worden in de onbekendheid met de idee om via rationele planning van vernieuwingen een andere toekomst te creëren. Niet de voorspelde winst van de vernieuwingen deed hen deze aanvaarden, doch veeleer de morele autoriteit van bepaalde personen. In de termen van Bourdieu (1963: p. 67): "Confidence in persons proposing the transformations engages much greater following than the reasons invoked to justify it. It is for reasons of personal loyalty to an esteemed person, 'for his face', as is said, that people resolve to break with the assured models of tradition".

7. Exacte cijfers over de aanwezigheid van uurwerken op het Twentse platteland zijn mij niet bekend. Voor het Friese platteland (Grietenij Leeuwarderadeel) vond Jan de Vries tussen 1677-1684 in 2% van de boedelinventarissen verwijzingen naar uurwerk; voor de periode 1711-1750 was dat reeds 70,5%. Deze cijfers mogen wellicht een algemene tendens op het al vroeg gecommmercialiseerde West- en Noord-Nederlandse platteland weergeven, voor Oost-Nederland moet men de algemene aanwezigheid van uurwerk toch wat later inschatten, getuige ook Heuvel die over de achttiende eeuw spreekt als een tijd toen "de meeste buitenlui nog geen uurwerk bezaten" (1927: p. 261).
8. Dergelijke seizoensgebonden schooltijden golden overigens nog zeer lang in het agrarisch vervolgonderwijs, zoals blijkt in de naamgeving. Menige Markelose boer van een jaar of zestig heeft na de lagere school één of twee jaren een "landbouwwintercursus" gevolgd. Zoons van meer gezeten boeren mochten daarna nog wel eens naar de "Landbouwwinterschool" gaan - een benaming die zelfs tegenwoordig nog niet helemaal is uitgestorven als benaming voor de Middelbare Agrarische School. Lagere Landbouwscholen kenden nog tot in de zestiger jaren langere zomervakanties dan vergelijkbare opleidingen.
9. Overigens is dit loondorsen ook te beschouwen als een "arena" waarin de twee genoemde verschijnselen elkaar raakten. Het oude ruraal-agrarische tijdsregime mani-

festeerde zich in de vorm van reciproke, onbetaalde arbeidsdiensten door boeren uit de *naoberschap*. Om de beurt assisteerde men diegene die de loondorser had besteld. (Men kan hier spreken van een recente invulling - en uitbreiding - van de *naoberplichten*). Dit gezamenlijk dorsen had voor de assisterend noabers enerzijds een welhaast feestelijk karakter: men sprak elkaar op de korenhoop (de "*stroomiete*"), en de koffiemaaltijd na afloop droeg het karakter van een rokerige buurtvisite. Anderzijds echter eiste de dorsmachine een straf werktempo, mede verordonneert door het hoge uurloon van de loondorser. Zolang het buurtcircuit boeren van min of meer gelijke grootte telde, werkte een en ander wel. In de jaren zestig ging de oppervlakte graan echter meer en meer verschillen. De reciprociteit kwam in gedrang; "naobers" drukten zich, grote boeren deden een beroep op de daghuurders. De komst van de maaidorser - waarmee het graan op het veld tegelijkertijd volledig mechanisch gemaaid en gedorst werd - maakte een definitief einde aan de dorspraktijk.

10. Hier was ook een kwalitatieve verandering van het werk door mechanisatie mede voor verantwoordelijk. In de eerste plaats behoeften veel taken steeds minder gezamenlijke uitvoering; daarmee samenhangend werd, in de tweede plaats, agrarische arbeid steeds meer in eenzaamheid uitgeoefend; boerenbedrijven werden - met excuses aan boerinnen - *eenmansbedrijven*.
11. Zie bijvoorbeeld Mok 1987; Benvenuti & Mommaas 1985; Van der Ploeg 1986.
12. De frase "flexibele arbeidsindeling" is ook op te vatten in de beperkte betekenis van het zelfstandig kunnen verschuiven en indelen van arbeidstaken. Genoemde auteurs - en ik sluit me daar bij aan - verstaan onder arbeidsflexibiliteit echter vooral de (mogelijkheid tot) afwisseling van werk en andere bezigheden.
13. Meurkens (1984) geeft hier overigens een meer lokaal-cultureel getinte verklaring voor.
14. Uit de verhandeling van Anne Lacroix (1981) over boerenarbeid in Frankrijk zou men een soortgelijke conclusie kunnen trekken.
15. Het gegeven dat deze visies aanwijsbaar zijn, betekent overigens niet dat hier sprake behoeft te zijn van een sociologisch relevante tegenstelling. Immers, beide visies kan men heel goed in elkaars verlengde denken.

Literatuur

- Bailey, F.G., "The Peasant View of Bad Life". In: T. Shanin (ed.), *Peasants and Peasant Societies*. Harmondsworth: Penguin Books, 1971, pp. 299-322
- Barentsen, P.A., *Het oude Kempenland*. Groningen, 1935
- Bell, R.M., *Fate and Honor, Family and Village: Demographic and Cultural Change in Rural Italy since 1800*. Chicago: University of Chicago Press, 1979
- Benvenuti, B. en H. Mommaas, *De technologisch-administratieve taakomgeving van landbouwbedrijven*. Wageningen (rapport), 1985
- Bohannon, P., "Concepts of Time among the Tiv of Nigeria". *South Western Journal of Anthropology*, vol. 9 (1953), no. 3
- Bourdieu, P., "The Attitude of the Algerian Peasant toward Time". In: J. Pitt-Rivers, *Mediterranean Countrymen*. Paris: Mouton, 1963, pp. 55-72
- Elias, N., *Über die Zeit*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1985
- Evans-Pritchard, E.E., *The Nuer*. Oxford: Clarendon Press, 1940
- Foster, G.M., "Peasant society and the image of limited good". *Amer. Anthropol.*, vol. 2 (1967a), pp. 293-315
- Geertz, C., "Person, Time and Conduct in Bali". In: Idem, *The Interpretation of Cultures*. New York, 1973, pp. 360-412
- Haan, H. de, "De sociale en culturele reproductie van het gezinsbedrijf". *Tijdschrift voor Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek in de Landbouw*, jrg. 1 (1986), nr. 1, pp. 65-87
- Hall, E.T., *The Dance of Life - the other dimension of Time*. New York: Anchor Press, 1984
- Handelingen van de Groninger Maatschappij van Landbouw*, 1948
- Heinemeyer, W.F., "De sociologische bestudering van de vrije tijd". *Sociologische Gids*, jrg. 6 (1959), pp. 98-109
- Heuvel, H.W., *Oud-Achterhoeksch Boerenleven*. Deventer: Kluwer, 1927
- Honderd jaar plattelandsleven in Groningen*. Groninger Maatschappij van Landbouw, 1952
- Klopprogge, J.J.J. en P. van der Linden, "Landbouwers in Salland en Twenthe over hun beroep". *L.E.I.-rapport* no. 252, 1973
- Lacroix, A., *Transformations du procès de travail agricole*. Grenoble-Cédax: IREP, 1981
- Mendras, H., *The Vanishing Peasant*. Cambridge etc.: MIT Press, 1930
- Meurkens, P., *Sociale verandering in het oude Kempenland*.

- Demografie, economie en cultuur 1850-1920*. Nijmegen: KUN, 1984
- Mok, A.L., *Kwaliteit van de arbeid in de landbouw*. Wageningen: Landbouwwuniversiteit, 1987
- Muchembled, R., *Culture Populaire et Culture des élites dans la France Moderne XVe-XVIIIe siècles*. Paris: Flammarion, 1978
- Ploeg, B. van der, "De gebondenheid van melkveehouders". *LEI-publikatie*, 1986, 2-80
- Rapport Kleine Boerenvraagstuk op de zandgronden 1949-1958*
- Smith, Th.C., "Peasant time and factory time in Japan". *Past and Present* (1986), nr. 111, pp. 165-197
- Thirsk, J., "Discussion". *Past and Present* (1964), nr. 29, pp. 63-66
- Thomas, K., "Work and Leisure in Pre-industrial Society". *Past and Present* (1964), nr. 29, pp. 50-66
- Thompson, E., "Time, work-discipline, and industrial capitalism". *Past and Present* (1967), nr. 38, pp. 56-97
- Tiesing, H., "De uitkomsten van het landbouwbedrijf in de omgeving van Drenthe". *Landbouwkundig Tijdschrift* (1926), pp. 275-285
- Vries Reilingh, H.D. de, *Sociografie van Markelo*. Den Haag: Staatsuitgeverij, 1949
- Wildenbeest, G.W.F., "Boerenvrijheid: een illusie?" *Landbouwkundig Tijdschrift* (1987), nr. 4
- Winkel, J.D. te, *Voormame lotgevallen van J.D. te Winkel (dagboek)*. Bennekom (manuscript), z.j.